

بررسی فقهی و حدیثی اعمال مسجد کوفه و سهله

مهدی ساجدی

چکیده

این پژوهش که به بررسی فقهی و حدیثی اعمال مسجد کوفه و سهله می‌پردازد، اعمال عبادی این دو مسجد شریف را با دیدگاه دخیل بودن مکان‌های خاصی از مسجد در صحت یا کمال عمل، بازپژوهی می‌کند. درباره مکان‌های خاصی از مسجد کوفه، اعمال و ادعیه‌ای با نص صحیح یا معتبر وجود دارد که بیانگر توجه و اهمیت عبادت در آن مکان، نزد امام معصوم علیه السلام و نشانگر آن است که انجام عبادت در این مکان‌ها، باعث کمال عمل عبادی است و ثواب تام را به دنبال دارد. اما در مورد قسمت‌های دیگر مسجد کوفه و تمامی مسجد سهله، دلیل روشنی بر وجود ویژگی ممتاز مکانی در آنها یافت نشد.

همچنین، انجام عبادت در مکان‌های منسوب به امامان معصوم علیهم السلام و انبیا در این دو مسجد، مشروط به یقینی بودن انتساب و اثبات عبادت مکرر معصوم علیه السلام در آن محل، در کمال عمل تأثیر دارد و اقتدا به سیره عملی معصومان علیهم السلام محسوب می‌شود. اما با فرض یقینی بودن انتساب و عدم اثبات تکرار عبادت معصومان علیهم السلام، عبادت در آن مکان خاص، فقط از باب تبرک، توجیه‌پذیر است.

واژگان کلیدی: مسجد، کوفه، سهله، کمال عبادت، ثواب کامل.

مقدمه

بیست و ششم آذر ماه سال ۱۳۹۶ ش، بیستمین نشست گروه فقه، با عنوان «بازپژوهی اعمال مسجد کوفه و سهله» در پژوهشکده حج و زیارت برگزار شد. اساتید گرانقدری همچون حجة الاسلام و المسلمین ترابی شهرضایی از اساتید درس خارج حوزه علمیه قم (استاد ناقد)، حجة الاسلام و المسلمین منصور مظاهری کرونی از اساتید درس خارج حوزه علمیه قم و پژوهشگر فعال در عرصه حج و زیارت (دبیر علمی)، و حجة الاسلام و المسلمین مهدی ساجدی عضو گروه فقه و حقوق پژوهشکده حج و زیارت (ارائه‌دهنده طرح)، ریاست محترم پژوهشکده و برخی مسئولان بعثه مقام معظم رهبری نیز در این نشست شرکت کردند. آنچه در ادامه می‌آید، گزارشی از این نشست علمی است.

حجة الاسلام مظاهری در ابتدا با بیان اینکه پژوهشکده حج و زیارت، فلسفه وجودی خود را برگزاری چنین نشست‌های علمی در قطب حوزه‌های علمیه می‌داند، افزود: «در مباحث کلیدی مورد ابتلا، مانند زیارت در مکه، مدینه و عتبات عالیات، باید بر اساس فقه جواهری پیش رفت».

در ادامه، حجة الاسلام ساجدی، ارائه‌دهنده بحث، هدف از بررسی و بازپژوهی فقهی و حدیثی اعمال مسجد کوفه و سهله و نحوه انجام این اعمال عبادی را کشف تأثیر مکان‌های خاصی از مسجد در صحت یا کمال عمل دانست. وی در توضیح این باز پژوهی افزود: مدارک و مستندات که انجام اعمال ویژه دو مسجد را بیان می‌کند، از نظر فقهی بررسی شد، تا مشخص گردد آیا این مستندات، تنها به انجام اعمال و بیان فضیلت نماز واجب و مستحب در این دو مسجد پرداخته است، یا به چگونگی انجام این اعمال در مکان‌های خاص از آنها نیز نظر دارد.

بدیهی است چنانچه روایات، گویای آن باشد که انجام عبادات در هر جایی از مسجد،

بهره‌مندی از ثواب کامل و فضیلت‌های گفته شده در روایات را به دنبال دارد، مشقت زوار عتبات در انجام این اعمال در مکان‌های خاصی از این دو مسجد، بی‌دلیل خواهد بود. وی روایات وارد در مورد مسجد کوفه را در چند دسته تقسیم‌بندی نمود:

روایات مسجد کوفه

روایاتی که در مورد مسجد کوفه است در چند دسته قرار می‌گیرد:

دسته اول: روایات بیانگر فضیلت مسجد

اسماعیل بن زید از امام صادق علیه السلام روایت می‌کند که حضرت علی علیه السلام به شخصی که قصد مسافرت و زیارت مسجدالاقصی را داشت و برای خداحافظی خدمت ایشان رسید، برتری مسجد کوفه را بر مسجدالاقصی یادآور شده و فرمودند:

... فَبِعِ رَاحِلَتِكَ وَكُلِّ زَادَكَ وَصَلِّ فِي هَذَا الْمَسْجِدِ، فَإِنَّ الصَّلَاةَ الْمَكْتُوبَةَ فِيهِ حَبَّةٌ مَبْرُورَةٌ

والنافلة عُمْرَةٌ مَبْرُورَةٌ. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۹۲)

... مَرَكِبَتِ رَابِعُورُش وَاز تَوْشَهَاتِ اسْتَفَادَه كُن وَدَر اَيْن مَسْجِد نَمَاز بَخَوَان؛ چون ثواب انجام نماز واجب در این مسجد، برابر با حج مقبول، و ثواب انجام نافله، برابر با عمره مقبول است ...

در ادامه روایت نیز حضرت به بیان برخی از خصوصیات مسجد کوفه می‌پردازد.

دسته دوم: روایات بیانگر فضیلت یا حکم شرعی نماز یا اعتکاف در این مسجد

روایات فراوانی در این دسته قرار می‌گیرند که از این موارد، به دو روایت عبدالحمید خادم اسماعیل بن جعفر و حلبی از امام صادق علیه السلام اشاره می‌شود:

عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ خَادِمِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: «تَتِمُّ الصَّلَاةُ فِي أَرْبَعَةِ مَوَاطِنَ، الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَمَسْجِدِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَمَسْجِدِ الْكُوفَةِ، وَحَرَمِ الْحُسَيْنِ عليه السلام».

(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۷)

نماز در ۴ موضع تمام است: مسجد الحرام و مسجد النبی و مسجد کوفه و حرم امام حسین علیه السلام.

عَنِ الْحَلْبِيِّ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام، قَالَ: سُئِلَ عَنِ الْاِعْتِكَافِ؟ قَالَ: «لَا يَصْلُحُ الْاِعْتِكَافُ إِلَّا فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، أَوْ مَسْجِدِ الرَّسُولِ صلى الله عليه وسلم، أَوْ مَسْجِدِ الْكُوفَةِ، أَوْ مَسْجِدِ جَمَاعَةٍ، وَ تَصُومُ مَا دُمْتَ مُعْتَكِفًا». (همان، ج ۷، ص ۶۷۵)

از امام صادق علیه السلام درباره اعتکاف سؤال شد، حضرت فرمودند: اعتکاف جز در مسجد الحرام یا مسجد النبی یا مسجد کوفه یا مسجد جامع صلاح نیست و مادامی که معتکفی، روزه دار باش.

دسته سوم: روایات بیانگر وقوع حوادث تاریخی در گذشته و آینده، قضاوت‌های

امیرالمؤمنین، علی علیه السلام و تغییر سازه و محدوده در این مسجد

در بین روایات این دسته، برای نمونه می‌توان به روایت ابو عبیده از امام باقر علیه السلام، در مورد حوادث تاریخی این مسجد اشاره کرد:

عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام، قَالَ: «مَسْجِدُ كُوفَانَ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ، صَلَّى فِيهِ أَلْفُ نَبِيٍّ وَ سَبْعُونَ نَبِيًّا، وَ مِائَتُهُ رَحْمَةٌ، وَ مِيسِرَتُهُ مَكْرٌ، فِيهِ عَصَا مُوسَى وَ شَجَرَةٌ يَقْطُرِينَ وَ حَاتَمُ سُلَيْمَانَ، وَ مِنْهُ فَارَ التَّنُورُ، وَ نُجِرَتِ السَّفِينَةُ، وَ هِيَ صُرَّةُ بَابِلَ، وَ مَجْمَعُ الْأَنْبِيَاءِ عليهم السلام». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۶۶۶)

مسجد کوفه باغی از باغ‌های بهشت است، هزار نبی و هفتاد پیامبر در آن نماز گزارده‌اند و سمت راست آن، رحمت و سمت چپ آن مکر است. در این مسجد عصای موسی و درخت کدو و انگشتر سلیمان قرار دارد. از اینجا در تنور آب فوران کرد و کشتی نوح حرکت کرد. این مسجد محل گنجینه‌های بابل و جایگاه اجتماع پیامبران است.

همچنین جابر از امام باقر علیه السلام درباره قضاوت حضرت امام امیرالمؤمنین، علی علیه السلام، در مسجد کوفه، روایتی بدین مضمون نقل می‌کند:

عَنْ جَابِرٍ: عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: «بَيْنَمَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ إِذْ أَتَتْهُ امْرَأَةٌ تَسْتَعْدِي عَلَى زَوْجِهَا، فَقَضَى لِرَوْحِهَا، عَلَيْهَا». (حسکائی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۴۲۰: رک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۳۷۱-۳۷۳)

هنگامی که امیرالمؤمنین در مسجد کوفه بودند، ناگاه زنی نزد ایشان آمده و از همسرش شکایت کرد. پس حضرت در این نزاع به نفع شوهرش حکم راندند.... و بالأخره روایت علی بن مهزیار از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ، به محدوده مسجد اشاره دارد:

عَنْ عَلِيِّ بْنِ مَهْزِيَارٍ بِإِسْنَادٍ لَهُ قَالَ: قَالَ لَهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «حَدَّثَ مَسْجِدَ الْكُوفَةِ آخِرُ السَّرَاجِينَ خَطُّهُ أَدَمٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ أَنَا أَكْرَهُ أَنْ أَدْخُلَهُ رَاكِبًا». (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۵۵، ح ۲۵) امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ در این روایت به علی بن مهزیار فرمودند: محدوده مسجد کوفه انتهای قسمتی است که به سراجین اختصاص یافته که حضرت آدم عَلَيْهِ السَّلَامُ آن را مشخص نموده و من دوست ندارم سواره داخل این قسمت شوم....

دسته چهارم: روایات بیانگر مکان و موضعی از مسجد که معصومان عَلَيْهِمُ السَّلَامُ به دلایلی بدان توجه کرده، یا در آن نماز خوانده‌اند

چون بحث اصلی پژوهش، به بررسی این دسته از روایات مربوط است، هریک از روایات این دسته، باید به تفصیل بررسی شود.

الف) روایات مربوط به باب الفیل یا باب الثعبان

ابن مشهدی در کتاب المزار الکبیر درباره فضیلت ورود به مسجد کوفه از این درب، از امیرالمؤمنین، امام علی عَلَيْهِ السَّلَامُ، روایتی نقل می‌کند که حضرت فرمودند:

ادْخُلْ إِلَيَّ جَامِعِ الْكُوفَةِ مِنَ الْبَابِ الْأَعْظَمِ فَإِنَّهُ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۱۶۱ و شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۲۳۰ و شیخ مفید، ۱۴۳۴ق، ص ۳۵۵) از باب اعظم (در بزرگ) به مسجد جامع کوفه داخل شو چراکه باغی از باغ‌های بهشت است.

البته وی سندی برای این روایت نیاورده است. فقهای قبل و بعد از او همچون شیخ مفید^{رحمه الله}، شهید اول^{رحمه الله} و علامه مجلسی^{رحمه الله} نیز در کتاب‌هایی که با موضوع حدیث یا اعمال زیارتگاه‌ها نگاشته‌اند، همین شیوه (نقل بدون سند) اکتفا کرده‌اند و ظاهراً برخی از این نقل‌ها برگرفته از کتاب المزار الکبیر ابن مشهدی است.

در بین روایات نقل شده از مجامع روایی معتبر شیعه نیز تنها صحیحه سفیان بن سمط از امام صادق^{علیه السلام} بیان می‌کند آن حضرت از این درب وارد مسجد شده است:

... قَالَ: فَلَمَّا كَانَ أَيَّامَ أَبِي الْعَبَّاسِ (سَفَاحِ خَلِيفَةِ أَوْلَى بَنِي عَبَّاسٍ)، دَخَلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام مِنْ بَابِ الْفَيْلِ، فَتَيَسَّرَ حِينَ دَخَلَ مِنَ الْبَابِ، فَصَلَّى عِنْدَ الْأُسْطُوَانَةِ الرَّابِعَةِ وَ هِيَ بِجِدَاءِ الْخَامِسَةِ، فَقُلْتُ: أَفَتِلْكَ أُسْطُوَانَةُ إِبْرَاهِيمَ عليه السلام؟ فَقَالَ لِي: «نَعَمْ». (کلینی، ج ۶، ص ۶۶۴)

بنابراین، استحباب ورود از این درب، جز بر مبنای اعتماد به روایتی که مؤلف کتاب المزار الکبیر یا شیخ مفید نقل کرده‌اند، قابل اثبات نیست. همچنین صحیحه سفیان بن سمط به تنهایی نمی‌تواند بر استحباب ورود به مسجد از این درب دلالت نمی‌کند؛ مگر اینکه اثبات شود حضرت امام صادق^{علیه السلام} یا سایر معصومان^{علیهم السلام} در تشرفات مختلف، بارها از این درب وارد شده و بر این کار تأکید داشته‌اند.

ب) روایات مربوط به مقام ابراهیم^{علیه السلام} و مقام جبرئیل^{علیه السلام}

در صحیحه سفیان بن سمط آمده که امام صادق^{علیه السلام} مقام ابراهیم^{علیه السلام} در مسجد کوفه را برای راوی مشخص نموده و خود نیز در کنار این مقام نماز گزارده‌اند.

عَنْ سُفْيَانَ بْنِ السَّمْطِ، قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: «إِذَا دَخَلْتَ مِنَ الْبَابِ الثَّانِي فِي مَيْمَنَةِ الْمَسْجِدِ، فَعَدَّ حَمْسَ أَسَاطِينَ، ثِنْتَيْنِ مِنْهَا فِي الظَّلَالِ، وَ ثَلَاثَةً فِي الصَّحْنِ، فَعِنْدَ الثَّلَاثَةِ مُصَلَّى إِبْرَاهِيمَ عليه السلام وَ هِيَ الْخَامِسَةُ مِنَ الْحَائِطِ. قَالَ: فَلَمَّا كَانَ أَيَّامَ أَبِي الْعَبَّاسِ (سَفَاحِ خَلِيفَةِ أَوْلَى بَنِي عَبَّاسٍ)، دَخَلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام مِنْ بَابِ الْفَيْلِ فَتَيَسَّرَ حِينَ دَخَلَ مِنَ الْبَابِ، فَصَلَّى عِنْدَ الْأُسْطُوَانَةِ الرَّابِعَةِ وَ هِيَ بِجِدَاءِ الْخَامِسَةِ، فَقُلْتُ: أَفَتِلْكَ أُسْطُوَانَةُ إِبْرَاهِيمَ عليه السلام؟ فَقَالَ لِي: «نَعَمْ». (کلینی، ج ۱۴۰۷، ق، ج ۶، ص ۶۶۴)

این روایت، صحیحه است. بنابراین می‌توان گفت: نماز در کنار مقام ابراهیم علیه السلام، مستحب و از فضیلت و ثواب کامل برخوردار است؛ چراکه در غیر این صورت، تعیین دقیق این مکان توسط امام علیه السلام و نمازگزاردن ایشان در آن مکان، بدون وجه به نظر می‌رسد. از طرف دیگر، در روایات مشابه نیز به نماز خواندن در کنار این مقام، سفارش شده است. بنابراین عبادت در این محل از مسجد، پیروی از سیره عملی معصوم علیه السلام و در کمال عبادت و بهره‌مندی از ثواب تام، مؤثر است.

در مرفوع ابن اسباط نیز موقعیت مقام ابراهیم علیه السلام و مقام جبرئیل علیه السلام توسط امام صادق علیه السلام بیان شده است:

«عَنْ ابْنِ أَسْبَاطٍ رَفَعَهُ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام، قَالَ: «الْأُسْطُوَانَةُ السَّابِعَةُ مِمَّا بِلِي أَبْوَابِ كُنْدَةَ فِي الصَّحْنِ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ علیه السلام، وَالْخَامِسَةُ مَقَامُ جَبْرَائِيلَ علیه السلام». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۶۶۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۳۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۴۴۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۲۶۳، مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۴۰۶)

حضرت می‌فرمایند: ستون هفتم از ستون‌هایی که نزدیک باب کُنده در صحن مسجد قرار دارد، مقام ابراهیم و ستون پنجم، مقام جبرئیل است.

همچنین در روایت سهل بن زیاد چنین آمده که حضرت علی علیه السلام پیوسته با فاصله کمی از مقام ابراهیم علیه السلام نماز می‌خواندند:

عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَسْبَاطٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ شَجْرَةَ، عَنْ بَعْضِ وُلْدِ مَيْثَمٍ، قَالَ: كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام يَصَلِّي إِلَى الْأُسْطُوَانَةِ السَّابِعَةِ مِمَّا بِلِي أَبْوَابِ كُنْدَةَ، وَبَيْنَهُ وَبَيْنَ السَّابِعَةِ مَقْدَارُ مَرِّ عُنْزٍ. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۶۶۳)

پیوسته امیرالمؤمنین علیه السلام نزد ستون هفتم از ستون‌های نزدیک به باب کُنده، نماز می‌خواند و بین ایشان و ستون هفتم مقدار عبور گوسفندی بیشتر فاصله نبود.

گرچه دو روایت فوق، اعتبار سندی ندارد، اما صحیحه سفیان بن سمط می‌تواند

قرینه‌ای بر قابل پذیرش بودن محتوای این دو باشد. بر این اساس، هر دو مؤید اهمیت و فضیلت نماز در مقام ابراهیم علیه السلام هستند. همچنین روایت منقول از اصبغ بن نباته، گویای آن است که وی محل ستون هفتم، یعنی مقام ابراهیم علیه السلام، را به ابو حمزه نشان داد و گفت این محل، مقام امیرالمؤمنین علیه السلام است و امام مجتبی علیه السلام در زمان حضور حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام در مسجد، کنار ستون پنجم، و هنگام نبود ایشان، در کنار ستون هفتم نماز می‌گزارده است.

عَنْ أَبِي إِسْمَاعِيلَ السَّرَّاجِ، قَالَ: قَالَ مُعَاوِيَةُ بْنُ وَهَبٍ وَأَخَذَ بِيَدِي، وَقَالَ: قَالَ لِي أَبُو حَمْزَةَ وَأَخَذَ بِيَدِي، قَالَ: وَقَالَ لِي الْأَصْبَغُ بْنُ نُبَاتَةَ وَأَخَذَ بِيَدِي، فَأَرَانِي الْأُسْطُوَانَةَ السَّابِعَةَ، فَقَالَ: هَذَا مَقَامُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ، قَالَ: وَكَانَ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ علیه السلام يَصَلِّي عِنْدَ الْخَامِسَةِ، فَإِذَا غَابَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام صَلَّى فِيهَا الْحُسَيْنُ علیه السلام وَهِيَ مِنْ بَابِ كُنْدَةَ. (همان)

در سند این روایت، ابواسماعیل سراج، همان عبدالله بن عثمان است که در رجال برقی، از اصحاب امام صادق علیه السلام معرفی شده (برقی، ص ۲۲) اما سایر رجالیان، مدح یا ذمی از وی ننوشته‌اند. البته ممکن است به دلیل نقل روایتش از فردی مثل معاویه بن وهب و نقل اسماعیل بن بزیع از وی، که هر دو از بزرگان امامیه و ثقه و جلیل‌القدرند، بتوان این روایت را پذیرفت و در نهایت، این روایت، مؤید روایاتی خواهد بود که بیانگر اهمیت مقام ابراهیم علیه السلام و مقام جبرئیل علیه السلام است.

ابن محبوب نیز روایتی را از ابو حمزه ثمالی نقل می‌کند که گویای عبادت امام سجاد علیه السلام در کنار ستون هفتم، یعنی مقام ابراهیم علیه السلام است.

عَنْ ابْنِ مَجْبُوبٍ عَنْ أَبِي حَمْزَةَ الثَّمَالِيِّ قَالَ: دَخَلْتُ مَسْجِدَ الْكُوفَةِ فَإِذَا أَنَا بِرَجُلٍ عِنْدَ الْأُسْطُوَانَةِ السَّابِعَةِ فَأْتَانِي يَصَلِّيُ يُحْسِنُ رُكُوعَهُ وَسُجُودَهُ فَجِئْتُ لِأَنْظُرَ إِلَيْهِ، فَسَبَقَنِي إِلَى السُّجُودِ، فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ فِي سُجُودِهِ: اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتُ قَدْ عَصَيْتُكَ فَقَدْ أَطَعْتُكَ فِي أَحَبِّ الْأَشْيَاءِ إِلَيْكَ وَهُوَ الْإِيمَانُ بِكَ مَنَّا مِنْكَ بِهِ عَلَيَّ لَا مَنَّا بِهِ مِنِّي عَلَيْكَ ... ثُمَّ انْقَلَبَ وَخَرَجَ مِنْ بَابِ كُنْدَةَ فَتَبِعْتُهُ حَتَّى أَتَى مَنَاخَ الْكَلْبِيِّينَ فَمَرَّ بِأَسْوَدَ فَأَمَرَهُ بِشَيْءٍ لَمْ أَفْهَمْهُ فَقُلْتُ: مَنْ

هَذَا؟ فَقَالَ: هَذَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَقُلْتُ: جَعَلَنِي اللَّهُ فِدَاكَ، مَا أَقْدَمَكَ هَذَا الْمَوْضِعَ،

فَقَالَ: الَّذِي رَأَيْتَ. (صدوق، بی تا، ص ۳۱۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۲۶۴)

البته این روایت به دلیل ناشناخته بودن سه تن از روایت آن، از روایت های ضعیف است، اما چون در متن روایت، دعایی از امام سجاد علیه السلام آمده که صدور آن از انسان عادی بعید و بلکه غیر ممکن است، باید گفت این روایت از جمله روایاتی است که متن آن، سند را تصدیق می کند. اگر این روایت پذیرفته شود، باز تأکیدی بر اهمیت و استحباب نماز در مقام ابراهیم علیه السلام خواهد بود.

همچنین در روایت دیگری به نقل از شهید اول علیه السلام، امام صادق علیه السلام به بعضی از اصحاب، اقامه نماز در کنار مقام ابراهیم علیه السلام را سفارش کرده اند:

رُوي عَنْ مَوْلَانَا أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ لِبَعْضِ أَصْحَابِهِ يَا فُلَانُ إِذَا دَخَلْتَ الْمَسْجِدَ مِنَ الْبَابِ الثَّانِي عَنْ مِمْتَةِ الْمَسْجِدِ فَعَدَّ خَمْسَةَ أَسَاطِينِ اثْنَتَانِ مِنْهَا فِي الظَّلَالِ وَثَلَاثٌ مِنْهَا فِي صَحْنِ الْحَائِطِ فَصَلِّ هُنَاكَ فَعِنْدَ الثَّلَاثَةِ مُصَلَّى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَهِيَ الْخَامِسَةُ مِنَ الْمَسْجِدِ رَكَعَتَيْنِ... (شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۲۳۸)

امام صادق علیه السلام به برخی از اصحاب فرمودند: ای فلانی، هر گاه از در دوم سمت راست مسجد وارد شدی، پنج ستون را بشمار، دو ستون در سایه (زیر سقف) و سه ستون در صحن مسجد قرار دارد. پس همان جا (سومین ستون در صحن) دو رکعت نماز گزار. کنار ستون سوم محل نماز گزاردن حضرت ابراهیم علیه السلام و این ستون، همان ستون پنجم است.

شهید اول علیه السلام سند این روایت را نقل نکرده و ظاهراً به نقل جناب مشهدی علیه السلام در کتاب المزار الکبیر یا نقل شیخ مفید علیه السلام اعتماد کرده است. اما به هر روی، در صورت قبول این روایت نیز اهمیت مقام ابراهیم علیه السلام و استحباب اقامه نماز در کنار آن، در کلام امام صادق علیه السلام تأکید شده است.

ج) روایات مربوط به توجه و سفارش نسبت به مکان‌های خاصی از مسجد

حماد بن زید از امام صادق علیه السلام روایتی نقل می‌کند که در آن، حضرت ضمن تأکید فراوان در توجه به این مسجد، راوی را به عبادت در قسمت‌های راست مسجد از طرف ورودی باب کِنده، به دلیل وجود مقام ابراهیم در این قسمت، سفارش می‌کند. همچنین در این روایت اشاره شده که وسط مسجد کوفه، محل شروع حرکت کشتی حضرت نوح علیه السلام بوده است.

حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ الْحَارِثِيُّ، قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عليه السلام وَالْبَيْتُ غَاصٌّ مِنَ الْكُوفِيِّينَ، فَسَأَلَهُ رَجُلٌ مِنْهُمْ: يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنِّي نَاءٌ عَنِ الْمَسْجِدِ وَ لَيْسَ لِي نِيَّةُ الصَّلَاةِ فِيهِ، فَقَالَ: آتِهِ، فَلَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مَا فِيهِ لَأَتَوْهُ وَ لَوْ حَبَوَّ، قَالَ: إِنِّي أَشْتَغِلُّ، قَالَ: فَأْتِهِ وَ لَا تَدْعُهُ مَا أَمَكَتْكَ وَ عَلَيْكَ بِمِيَامِنِهِ مِمَّا بِي أَبْوَابِ كُنْدَةَ، فَإِنَّهُ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ، وَ عِنْدَ الْخَامِسَةِ مَقَامُ جَبْرِئِيلَ، وَ الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مِنْ فَضْلِهِ مَا أَعْلَمَ لَأَزْدَحَمُوا عَلَيْهِ. (ابن

مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۱۲۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۷، ص ۳۹۵)

گرچه این روایت سند صحیحی ندارد، اما تأکید حضرت بر مقام ابراهیم علیه السلام و مقام جبرئیل علیه السلام، آن را مشابه روایات معتبری از این دست قرار داده که پذیرش آن را آسان می‌کند.

دسته پنجم: روایاتی که در آنها نماز یا عبادت در مسجد، به مکان خاصی مقید

نشده است

صباح از امام صادق علیه السلام در مورد چگونگی انجام نماز حاجت در این مسجد روایت

می‌کند:

صَبَّاحُ الْحَدَّاءِ، قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: «مَنْ كَانَتْ لَهُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى حَاجَةٌ فَلْيَقْصِدْ إِلَى مَسْجِدِ الْكُوفَةِ، وَ لِيَسْبِغْ وَضُوءَهُ وَ يَصَلِّ فِي الْمَسْجِدِ رَكَعَتَيْنِ، يقرأ فِي كُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا فَاتِحَةَ الْكِتَابِ وَ سَبْعَ سُورٍ مَعَهَا، وَ هُنَّ «الْمَعْوَدَاتِنِ» وَ «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» وَ «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ» وَ «إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ» وَ «سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى» وَ «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ»، فِإِذَا فَرَغَ مِنْ

الرَّكَعَتَيْنِ وَتَشْهَدَ وَسَلِّمْ، سَأَلَ اللَّهَ حَاجَتَهُ، فَإِنَّمَا تُقْضَى بِعَوْنِ اللَّهِ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ». (طوسی،

۱۴۱۴ق، ص ۴۱۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۱۳۴)

این روایت، از روایات ضعیف است ولی اعتماد محدثانی چون ابن طاووس رحمته الله و علامه مجلسی رحمته الله به آن، می‌تواند از باب قاعده تسامح در ادله سنن باشد. ابوشعیب خراسانی روایتی را از امام رضا علیه السلام در مورد استحباب ورود به مسجد کوفه نقل کرده است:

حَدَّثَنَا أَبُو شُعَيْبٍ الْخُرَاسَانِيُّ، قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي الْحُسَيْنِ الرَّضَا عليه السلام: أَيُّ أَفْضَلُ؟ زِيَارَةُ قَبْرِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام أَوْ زِيَارَةُ الْحُسَيْنِ عليه السلام، قَالَ: «إِنَّ الْحُسَيْنَ قُتِلَ مَكْرُوبًا فَحَقَّ عَلَى اللَّهِ جَلُّ ذِكْرِهِ أَنْ لَا يَأْتِيَهُ مَكْرُوبٌ إِلَّا فَرَّجَ اللَّهُ كَرْبَهُ وَفَضَّلَ زِيَارَةَ قَبْرِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام عَلَى زِيَارَةِ قَبْرِ الْحُسَيْنِ كَفَضَّلَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام عَلَى الْحُسَيْنِ عليه السلام». قَالَ: ثُمَّ قَالَ: «أَيُّنَ تَسْكُنُ؟» قُلْتُ: الْكُوفَةَ، قَالَ: «إِنَّ مَسْجِدَ الْكُوفَةِ بَيْتُ نُوحٍ عليه السلام، لَوْ دَخَلَهُ رَجُلٌ مِائَةَ مَرَّةٍ لَكَتَبَ اللَّهُ لَهُ مِائَةَ مَغْفِرَةٍ لِأَنَّ فِيهِ دَعْوَةَ نُوحٍ عليه السلام حَيْثُ قَالَ: «رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدِي وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا» قَالَ: قُلْتُ: لِمَنْ عَنَى بِوَالِدَيْهِ؟ قَالَ: «آدَمَ وَ حَوَّاءَ». (ابن طاووس، فرحة الغری، ص ۱۰۴؛

حر عاملی، وسائل الشیعة، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۳۸۲)

راوی به امام رضا علیه السلام عرضه می‌دارد: کدام یک فضیلت بیشتری دارد؟ زیارت قبر امیرالمؤمنین علیه السلام یا زیارت امام حسین علیه السلام. حضرت فرمودند: همانا امام حسین علیه السلام در بلا و سختی شهید شد، پس بر خداوند متعال است که گرفتاری برای زیارتش نیاید؛ مگر اینکه خداوند گرفتاری‌اش را برطرف کند و برتری زیارت قبر امیرالمؤمنین علیه السلام بر زیارت قبر امام حسین علیه السلام مانند برتری امیرالمؤمنین بر امام حسین علیه السلام است. راوی: سپس حضرت فرمودند: در کجا ساکنی؟ گفتیم: در کوفه. فرمودند: همانا مسجد کوفه خانه حضرت نوح علیه السلام است. اگر کسی صد بار در آن وارد شود، خداوند صد آمرزش برای او می‌نویسد؛ زیرا این آمرزش، درخواست حضرت نوح علیه السلام است. چون گفت: پروردگارا بیامرز مرا و پدر و مادرم را و هرکس که در حال ایمان به خانه من داخل می‌شود. راوی: گفتیم: منظور ایشان از پدر و مادرش چه کسی بوده؟ فرمودند: آدم و حوا.

این روایت نیز گرچه سند صحیحی ندارد، اما از روایاتی است که متن آن، تصدیق‌کننده سند است؛ چراکه بیان‌کننده فضیلت زیارت اباعبدالله و امیرالمؤمنین علیه السلام است و چنین استفاده‌ای از دلالت قرآن و خبر از اینکه مسجد کوفه، خانه حضرت نوح علیه السلام بوده، از توان راوی خارج است و به نظر نمی‌رسد در این گونه روایات، انگیزه چندانی برای جعل و نشر اکاذیب نیز وجود داشته باشد.

روایات مسجد سهله

یکی از مساجد مهم و بافضیلت کوفه، مسجد سهله یا سهیل است. بر اساس روایات، این مسجد منزلگاه و عبادتگاه پیامبران بسیاری همچون حضرت ابراهیم علیه السلام، ادریس علیه السلام، خضر علیه السلام و نیز مورد توجه امامان معصوم علیهم السلام بوده است. (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۶۶۷) بر اساس روایتی از امام صادق علیه السلام، حضرت مهدی علیه السلام پس از ظهور، در آنجا ساکن خواهند شد. (ر.ک: همان و حمیری، ۱۴۱۳ق، ص ۱۶۰)

برخلاف مسجد کوفه، در مورد نماز و عبادت در مکان خاصی از این مسجد، روایتی وارد نشده و تنها به طور مطلق، نماز خواندن در این مسجد برای برطرف شدن مشکلات، سفارش شده است. (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۹۵) بنابراین می‌توان گفت به‌طور حتم، انجام عبادت در هر قسمت از مسجد سهله، بهره‌مندی از فضیلت عبادت در این مسجد را به دنبال دارد.

اعمال و ادعیه مکان‌های مسجد کوفه و سهله

کتاب‌های نگاشته شده در باب زیارت، نظیر المزار شهید اول علیه السلام (شهید اول، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۳۰)، المزار الکبیر شیخ مفید علیه السلام (مفید، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۳۶۶، ۳۵۹، ۳۶۹، ۳۷۰ و ۳۷۹)، مصباح الزائر ابن طاووس (ابن طاووس، ۱۴۱۷ق، ص ۷۹ و ۸۰ و ۸۵ و ۹۸ و ۱۰۵) و بحار الأنوار علامه مجلسی (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۷، ص ۴۰۸)، آداب، اعمال و ادعیه گوناگونی برای مکان‌های خاصی از مسجد کوفه و سهله آورده‌اند. مقام امام زین‌العابدین علیه السلام و مقام امام صادق علیه السلام در هر دو مسجد، از این قبیل هستند. ظاهراً فقها و محدثان در بیان این اعمال و آداب، به نقل کتاب المزار الکبیر

ابن مشهدی یا شیخ مفید یا روایاتی که از سند ضعیفی برخوردارند، اعتماد کرده‌اند. بنابراین لازم است هم در مورد این کتاب و انتساب آن به مؤلف، و هم امکان اعتماد به روایات ضعیف از باب قاعده تسامح در ادله سنن، تحقیق مختصری صورت گیرد.

کتاب المزار الكبير و مؤلف آن

مطابق با آنچه در الذریعه بیان شده، مؤلف کتاب المزار الكبير، شیخ محمد بن جعفر ابن علی بن جعفر المشهدی الحائری است. وی آداب، اعمال و ادعیه وارد در مورد مکان‌های زیارتی مختلف از جمله مسجد کوفه و سهله را در این کتاب گردآوری کرده است. پذیرش مطالب این کتاب و مؤلف آن، محل اختلاف فقها و محدثان است. در این باره دو دیدگاه وجود دارد:

دیدگاه نخست، پذیرش کتاب و صحت انتساب به مؤلف است. بر این مبنا، فقها و محدثانی مانند شیخ حر عاملی رحمته الله در *أمل الأمل* (حرعاملی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۵۳)، علامه مجلسی رحمته الله در *بحار الانوار* (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۳۵)، آقابزرگ تهرانی در *الذریعه* (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق، ج ۲۰، ص ۳۲۴) و سید محسن امین در *اعیان الشیعه* (امینی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۲۰۲)، مؤلف و اثر را ثقه و قابل اعتماد می‌دانند و در انتساب کتاب به مؤلف نیز تردیدی ندارند. بر اساس این دیدگاه، ذکر نشدن سند برای پاره‌ای از اعمال و ادعیه آن، مشکل‌ساز نیست و با اعتمادی که به مؤلف وجود دارد، می‌توان آن اعمال را با شرایط گفته شده و در مکان‌های مشخص شده انجام داد. همچنین بر اساس اعتماد به این کتاب، باید معتقد شد که مکان‌های خاص این دو مسجد، در کمال عبادت دخیل است.

دیدگاه دوم معتقد است مؤلف کتاب، فرد شناخته‌شده‌ای نیست و اعتبار کتاب نیز نامعلوم است. فقهایی چون محقق خویی رحمته الله، از طرفداران این دیدگاه هستند. (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۵۲)

بر اساس این دیدگاه، تنها در مورد اعمال و ادعیه‌ای که برای انجام آنها در مکان مشخصی از مسجد، نص معتبری وجود دارد، می‌توان گفت که مکان خاص در

بهره‌مندی از ثواب کامل (کمال عبادت) دخیل است. اما انجام عبادت در مکان‌های معروف و منتسب به انبیا و امامان معصوم علیهم‌السلام که نص معتبری بر آن دلالت ندارد، در صورت اثبات صحت و اعتبار انتساب، تنها از باب تبرک، توجیه می‌شود.

بررسی قاعده «تسامح در ادله سنن»

بررسی اقوال در مورد مفاد قاعده تسامح در ادله سنن و انتخاب قول صحیح، توجه به چند نکته را می‌طلبد:^۱

اول، در برخی از این احادیث، عبارت «عن النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» یا «عن الله» آمده است و قاعدتاً در این اضافات، در بقیه نیز لحاظ بوده است و بلوغ «عن الله» یا «عن النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» هنگامی است که وصول از طریق حجت و دلیل معتبر باشد؛ از آنجا که هیچ دلیلی برای موضوع خود مصداق نمی‌سازد، روایات مزبور، مصداق بلوغ را تعیین نمی‌کند و این مورد را باید از خارج از این روایات، یافت. و فرض بر این است که بلوغ از طریق حجت باید از طریق علم یا به صورت علمی (از قبیل خبر واحد جامع شرایط حجت از قبیل وثاقت و مانند آن) باشد. بنابراین، این روایات به هیچ وجه ناظر به صرف وصول و شنیدن و بلوغ نیست؛ بلکه ناظر به بلوغی است که «عن الله» یا «عن النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» باشد و این، در بلوغ از طریق حجت است؛ حجتی که حجیت آن، فارغ از این روایات، ثابت شده است.

دوم، در روایاتی که «فا» به کار رفته، هرچند «فا» می‌تواند گویای ترتیب باشد، اما از باب غلبه دلالت فای عاطفه بر سببیت یا از باب قدرمتیقن در دلالت این احادیث، باید آن را سببیت بدانیم و بگوییم منظور پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه علیهم‌السلام، این بوده که اگر کسی از طریق حجت معتبر، عملی را دارای فضیلت و ثواب دانسته، آن را انجام دهد، ثواب عمل به او اعطا می‌شود. پس این اخبار، دلالتی بر اعطای ثواب نقل شده، بدون اینکه فاعل از این بلوغ خبر داشته باشد (جاهل یا ناسی) یا بلوغ در انگیزه او تأثیری داشته باشد، ندارد.

۱. این نکات برگرفته از درس خارج استاد علیدوست (حفظه الله) در بحث برائت و اخبار «من بلغ» است.

اخبار «من بلغ»، مفادی جز گزینه اول، که محقق نائینی رحمته الله مطرح کرده، ندارد. البته ارشادانگاری این ادله به حکم عقل به حسن انقیاد را نیز می‌توان با سخن محقق نائینی رحمته الله جمع بست.

با توجه به آنچه بیان شد، اعتماد بر اعمال و ادعیه، با کیفیتی که در کتاب‌های «مزار» آمده، با پذیرش قاعده «تسامح در ادله سنن» درباره آنها امکان‌پذیر نیست؛ زیرا مفاد روایات «من بلغ»، تصحیح سند ضعیف یا جبران فقدان سند در مستحبات نیست! در ادامه، حجة الاسلام و المسلمین ترابی شهرضایی (ناقد طرح)، با بیان مبنای اصولی طرح، یعنی «وثوق مخبری»، این مبنا را موجب خسارت به شیعه، و مبنای گذشتگان را عمل به «اصالت خبری» دانست.

وی افزود: کتاب‌های ادعیه‌ای که توسط اصحاب ائمه علیهم السلام تدوین شده بود، در اثر نوشتن کتاب‌های جامع، نسخه‌برداری نشد؛ از این رو، میراث مکتوب در ادعیه و زیارات، به آنچه امروز در دست ماست، منحصر شده است؛ همان‌طور که با تألیف کتاب شریف مفاتیح الجنان سایر کتاب‌های ادعیه همچون زاد المعاد مرحوم مجلسی، اقبال سید بن طاووس و بلد الامین مرحوم کفعمی کنار گذاشته شد و چه بسا اگر این کتاب‌ها، قبل از مفاتیح الجنان بارها چاپ نشده بود، اکنون اثری از آنها نبود. بنابراین نمی‌توان آنچه در المزار الکبیر جناب مشهدی یا اقبال و مانند آن آمده را غیر مستند دانست. به‌ویژه مطالعه مقدمه این کتاب‌ها نشان می‌دهد چون اعلام متقدمان، به اصول اربعم‌آه دسترسی و اعتماد داشته‌اند، نیازی به بررسی سند احساس نمی‌کردند. دلیل، آنکه در کتب اربعه، هزاران روایت از افرادی که یا نامشان در کتاب‌های رجال نیامده یا بدون مدح و ذم ذکر شده، آمده است. در کتاب‌های رجال شیعه نیز، همچون کتاب‌های رجال عامه، به همه خصوصیات راویان سلسله اسناد، حتی اسناد مبین احکام الزامی مانند وجوب و حرمت، پرداخته نشده است. همگی اینها گویای آن است که آنان به وثوق خبری و اعتماد بر قرائن، بیش از بررسی وضعیت تک‌تک روایت

اهمیت می‌دادند. از این رو، اصلاً نیازی به ذکر اسناد در کتاب‌های ادعیه نمی‌دیدند. پس اگر بنا بر «اصالة السند» باشد، باید دست از بسیاری از ادعیه مانند دعای کمیل، ابو حمزه، عرفه و ... برداشت!

ارائه دهنده در پاسخ، اصالت دادن به سند، که به وی نسبت داده شده، را ناقص دانست و علاوه بر صحت سند، قوت متن یا یکسان بودن محتوای روایات دارای سند صحیح و ضعیف را ابزار دیگری برای دریافت درستی محتوای روایات دانست. وی همچنین درباره استناد فقهای سابق به قاعده «تسامح در ادله سنن»، این ادله را برگرفته از احادیث «من بلغ» و ناظر به بعد از عمل و بعد از یقین به انتساب ثواب داشتن عمل به معصوم معرفی کرد که نمی‌توان با آنها، سند ضعیف را تصحیح کرد؛ علاوه بر اینکه بسیاری از این اعمال در کتاب‌های «مزار»، اصلاً سندی ندارد.

در ادامه، حجة الاسلام و المسلمین علیزاده موسوی گفت: هدف از این جلسات را نیاز و درخواست روحانیان، و نه آسان ساختن کار زائران دانست که پژوهشکده حج و زیارت بدان پرداخته است.

فهرست منابع

۱. آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۲۴ق)، کفاية الاصول، قم، مؤسسه نشر اسلامى .
۲. آقابزرگ تهرانى، محمد محسن (۱۴۰۸ق)، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، قم، اسماعيليان.
۳. ابن طاووس، عبدالکريم بن احمد (بى تا)، فرحة الغرى فى تعيين قبر أمير المؤمنين على بن أبى طالب عليه السلام فى النجف، منشورات الرضى، قم.
۴. ابن طاووس، على بن موسى (۱۴۱۷ق)، مصباح الزائر، قم، مؤسسه آل البيت.
۵. ابن قولويه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶ش)، کامل الزيارات، محقق / مصحح: عبدالحسين امينى، نجف اشرف، دار المرتضوية.
۶. ابن مشهدى، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق)، المزار الكبير، تحقيق: جواد القيومى الاصفهانى، قم، القيوم.
۷. امين، سيد محسن (۱۴۰۶ق)، أعيان الشيعة، بيروت، دار التعارف للمطبوعات.
۸. انصارى، مرتضى (۱۴۱۴ق)، رسائل فقيهيه، قم، كنگره شيخ اعظم.
۹. برقى، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۸۳ش)، رجال البرقى، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۰. برقى، احمد بن محمد، المحاسن، محقق / مصحح: محدث، جلال الدين، قم، دار الكتب الإسلامية.
۱۱. حر عاملى، محمد بن حسن (۱۳۸۵ق)، امل الامل، بغداد، مكتبة الأندلس.
۱۲. حر عاملى، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، وسائل الشيعة، محقق / مصحح: مؤسسة آل البيت عليه السلام، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام.
۱۳. حسکانى، عبيدالله بن عبدالله (۱۴۱۱ق)، شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، محقق / مصحح: محمدباقر محمودى، تهران، مجمع إحياء الثقافة الإسلامية، التابعة لوزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامى .
۱۴. حميرى، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ق)، قرب الاسناد، محقق / مصحح: مؤسسة آل البيت عليه السلام،

قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام.

۱۵. خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۰ق)، معجم رجال حدیث، قم، مرکز نشر آثار شیعه.
۱۶. خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۷ق)، مصباح الأصول، قم، کتابفروشی داوری.
۱۷. شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۰ق)، المزار، محقق / مصحح: مدرسه امام مهدی علیه السلام / محمدباقر موحد ابطحی اصفهانی، قم، مدرسه امام مهدی علیه السلام.
۱۸. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۶ش)، امالی، تهران، کتابچی.
۱۹. طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۷ق)، نوادر المعجزات فی مناقب الأئمة الهداة، محقق / مصحح: باسم محمد اسدی، قم، دلیل ما.
۲۰. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق)، تهذیب الاحکام، محقق / مصحح: حسن الموسوی خراسان، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
۲۱. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، امالی، محقق / مصحح: مؤسسة البعثة، قم، دار الثقافة.
۲۲. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ق)، الوافی، اصفهان، کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی علیه السلام.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، محقق / مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
۲۴. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، محقق / مصحح: جمعی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۲۵. مفید، محمد بن محمد (۱۴۳۴ق)، المزار الكبير، محقق / مصحح: احمد علی مجید الحلی، قم، مکتبه علامه مجلسی.
۲۶. ناینی، محمد حسین (۱۴۱۷ق)، فوائد الأصول، قم، دفتر انتشارات اسلامی.